

УДК 159.922.7-058.865
314.336.6

І. Мищишин

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ТА УСИНОВЛЕННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ

Висвітлено особливості процесів усиновлення та опіки дітей-сиріт в сучасному суспільстві. Встановлено залежність кількості усиновлених від різних культурних й економічних чинників. Окреслено основні аспекти та визначено проблеми адаптації дитини-сироти в родинному середовищі. Описано основні етапи та кризи набуття батьківської ідентичності усиновлювачів. Проаналізовано психологічні установки батьків, які ускладнюють процес адаптації дитини й зумовлюють помилки у виховному процесі.

Ключові слова: дитина-сирота, усиновлення, адаптація, родинне середовище, кризи набуття батьківської ідентичності, мотивація усиновлення.

I. Myshchyshyn

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ISSUES IN ADAPTATION AND ADOPTION OF ORPHANS

The article highlights the features of the process of adoption and the care of orphan children in today's society. The dependence of the number of adoptees on a range of various cultural and financial aspects is examined. Basic aspects and difficulties of orphan's adaptation into the family environment are described. Main stages and crises in developing a parental identity by the adopting couple are presented. The adopting parents' psychological preconceptions, which may complicate the process of the child's adaptation and may cause errors in the process of upbringing, are analyzed.

Keywords: orphan child, adoption, adaptation, family environment, crisis in acquiring parental identity, adoption motivation.

Постановка проблеми. Процеси усиновлення та адаптації дітей-сиріт у сучасному суспільстві набувають нових вимірів й характеристик. Усиновлення дітей-сиріт мотивоване сьогодні як проблемами бездітності, так і бажаннями створити умови для повноцінного життя та розвитку обездолених дітей. З іншого боку, державна підтримка створення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, усиновлення дітей закордонними громадянами породжує низку нових проблем, зумовлених такими соціальними патологіями як торгівля органами, фізичне й сексуальне насильство, дитяча проституція тощо. Більше того, політичні сили розпочали дискусії щодо прийняття законопроектів, які унеможливають усиновлення дітей закордонними громадянами. Отож в площині усиновлення й адаптації, окрім характерних психолого-педагогічних проблем, пов'язаних з пристосуванням дитини й батьків до нових ролей, також виникають певні об'єктивні труднощі й спекуляції.

Аналіз останніх досліджень. Проблемою психолого-педагогічної реабілітації займалися такі вітчизняні науковці, як Т. Бевз, Л. Волинець, Н. Комарова, Т. Мельничук, І. Пеша та ін. Тим не менше, комплексних досліджень процесів адаптації дітей-сиріт до умов родинного життя й набуття батьками-усиновителями відповідних ролей не було здійснено.

Мета та завдання. Метою статті є висвітлення та аналіз психолого-педагогічних засад і труднощів, що виникають при усиновленні та адаптації дітей-сиріт, формування сімейного виховного середовища, набуття батьками-усиновителями «батьківської ідентичності».

Виклад основного матеріалу. Кодекс законів царя Хаммурапі передбачав усиновлення ще 4 тис. років тому. Історичний досвід свідчить про неоднозначне ставлення до дітей-сиріт та усиновлення. У різних релігіях та культурах прийняття нерідної дитини трактували неоднаково. Якщо християнство толерувало усиновлення, то Коран забороняв його взагалі.

Згідно зі ст. 207 Сімейного кодексу України усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Усиновлення дитини відбувається у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов життя.

За словами уповноваженого Президента з прав дитини Ю. Павленка, станом на 1 липня 2012 року в Україні налічується 95 956 дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, із них під опікою і піклуванням виховується більше 63 тисяч дітей, у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу – 10 821. При цьому в першому півріччі поточного року було усиновлено 1 352 дитини, з яких громадянами України –

984 дітей; іноземцями – 368. За загальними підрахунками, в Україні близько 35 тисяч дітей виховуються в сім'ях усиновителів.¹

Задля правового врегулювання процесів усиновлення та соціального супроводу усиновлених дітей в Україні розроблено низку законодавчих актів.

Нагляд за умовами проживання і виховання усиновлених дітей, які проживають на території України, здійснюється службами у справах дітей за місцем проживання усиновлювачів до досягнення дітьми вісімнадцяти років. Саму процедуру нагляду визначає прийнята у 2008 році Постанова КМУ № 905 «Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей». Відповідно до процедури, служба у справах дітей при необхідності відвідує дитину за місцем проживання усиновлювачів, але не рідше, ніж раз на рік, протягом перших трьох років після усиновлення дитини, перевіряє умови її проживання та виховання, а далі – раз на три роки, до досягнення дитиною вісімнадцяти років.

Суть перевірок – бесіда з батьками та дітьми, визначення не лише побутових умов проживання і виховання дитини, стану її здоров'я, фізичного та розумового розвитку дитини, а й емоційного контакту між дитиною та батьками, психологічних проблем у стосунках родичів, розумінні батьками проблем дитини, виявлення негативних ситуацій, які можуть зашкодити життю і здоров'ю дитини. Перевірку проводять, зберігаючи таємницю усиновлення. При порушенні прав дитини відділ освіти протягом місяця вживає заходів, щоб усунути їх, а у разі потреби звертається з клопотанням до суду про скасування усиновлення.

Облік дітей, які усиновлені іноземцями і проживають за межами України, та нагляд за дотриманням їхніх прав до досягнення 18-річного віку здійснює відповідна консульська установа чи дипломатичне представництво України за дорученням МЗС. Для нагляду за дотриманням прав дітей, які усиновлені іноземцями і проживають за межами України, Центр з усиновлення дітей у місячний термін після отримання копії рішення суду про усиновлення надсилає до МЗС копію зобов'язання усиновителя про те, щоб до місяця після в'їзду в країну постійного проживання дитину поставити на облік у відповідній консульській установі чи дипломатичному представництві України, а також подавати цій установі чи представництву періодичну інформацію про умови проживання і виховання дитини, надавати можливість її представникові спілкуватися з нею.

¹ Контроль за дотриманням прав дітей у сімейних формах виховання має бути максимально толерантним і якісним [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.irshavamkmr.org.ua/news/news148.html>. – Назва з екрану.

Консульська установа чи дипломатичне представництво України здійснює нагляд за дотриманням прав усиновленої дитини на підставі доручення МЗС та загальноєвропейських принципів і норм міжнародного права щодо захисту прав дітей і раз на рік протягом перших трьох років (а потім – через кожні три роки) надсилає інформацію до МЗС для подальшої передачі її Центру з усиновлення дітей.

Кількість усиновлених дітей залежить від багатьох суспільно-культурних та соціально-економічних передумов. У різні історичні періоди простежувались тенденції збільшення або зменшення кількості усиновлених дітей. Наприклад, у США до 1970 року було виявлено збільшення кількості усиновлених дітей, а потім значне зменшення. Серед причин зменшення кількості усиновлених дітей виділяють такі:

- планування сім'ї;
- легалізація абортів;
- суспільне сприйняття «самотнього» батька;
- переоцінка цінностей у суспільстві;
- визнання судовими органами батьківських прав на позашлюбних дітей у чоловіків.

Процес усиновлення є надзвичайно складним не лише у правових, а й у психологічних аспектах.

Головні психолого-педагогічні проблеми в адаптації усиновлених можуть бути спричинені минулим дитини, сумом чи тугою, спадковістю, реакцією оточення, прив'язаністю, творенням власного «я».²

– Минуле дитини. Кожна усиновлена дитина має своє минуле. Батькам слід бути готовими до проявів попереднього досвіду дітей, особливо старших. Батьки повинні допомогти дитині навчитись психічно сприйняти своє минуле. Для цього вони передусім повинні спокійно сприйняти своє минуле, пов'язане з бездітністю і розчаруванням. Однак батьки традиційно намагаються штучно ігнорувати попередній досвід дітей і змусити їх почати все з початку. Дитина ж зазвичай трактує це не як заперечення її досвіду, а ігнорування її як особи.

– Сум, туга. Такі емоційні переживання зумовлюють те, що дитина буде не в стані повноцінно сприймати все, що відбувається навколо неї. Це не лише вияв її прив'язаності до минулого. Водночас це також важливе свідчення того, що вона здатна будувати емоційні зв'язки. Дитина досить часто ідеалізує свій минулий спосіб життя й дуже інертно пристосовується до нових умов.

² Łupicka-Szcześnik D. Błędy wychowawcze występujące w rodzinach adopcyjnych, zastępczych, zrekonstruowanych – ich klasyfikacja i propozycja sposobów przezwyciężania / D. Łupicka-Szcześnik // Sieroctwo społeczne i jego kompensacja [red. M. Heine, G. Gajewska]. – Zielona Góra, 1999. – S. 229.

совується до нових умов. Батьки натомість сподіваються на дуже швидку сатисфакцію, тобто визнання й високу оцінку їхніх зусиль та праці. Не отримуючи цього, вони починають вважати дитину черствою й невдячною й таким чином формують бар'єри у взаєминах з нею, що також спричиняє і її ізоляцію від оточення.

– Спадковість. Однією з головних пересторог батьків є боязнь спадкових рис дитини. З першими труднощами виникає тенденція до пошуку причин у спадковості. Усиновителі повинні бути переконані, що спосіб виховної взаємодії є надзвичайно важливим чинником формування дитячої особистості. Дуже швидко приписування певним рисам дитини спадкового характеру зведе нанівець й позбавить сенсу всі виховні зусилля.

– Реакції оточення. «Втручання» оточення розпочинається вже на етапі перших розмов про усиновлення дитини. Батькам досить важко сприйняти та погодитися з рішенням доньки чи сина усиновити дитину. Однак згодом близьке оточення здебільшого позитивно оцінює факт усиновлення. Характерним також є зростання загального зацікавлення усиновленою дитиною. Дуже часто її вважають «дитиною усіх». Й тому всі намагаються активно втрутитися в процес виховання й дати певні поради, інколи не зовсім коректні й тактовні. Виходячи з традиційних уявлень, від усиновленої дитини апріорі очікують типових (здебільшого негативних) проявів поведінки й навіть не припускають, що вона може бути іншою. Такі деструктивні впливи формують у дитини почуття меншовартості, тому батьки повинні чітко окреслити сфери впливу й межі втручання близьких та рідних у виховний процес.

– Прив'язаності. Усиновлені діти, що перебували в умовах, несприятливих для емоційного розвитку, важко формують емоційні зв'язки.

Найбільш типовими є два способи формування емоційних взаємозв'язків з батьками. У першому варіанті діти вже втратили довіру до дорослих, стали надмір самостійними, самодостатніми й байдужими. Цей стиль поведінки унеможлиблює формування емоційної близькості й може бути сигналом «втечі». За таких умов батьки досить часто обтяжують дітей своєю присутністю, почуттями, що в результаті зумовлює протилежний ефект.

Другу групу становлять діти, які надзвичайно міцно прив'язуються до батьків, виявляючи в такий спосіб залежність й потребу захисту. Батькам слід дуже поступово й обережно формувати у дітей навички самостійності, почуття впевненості, в міру того, як буде сформовано відчуття психологічного комфорту й безпеки.

Джерело проблем у взаємодії між батьками й дітьми традиційно вбачають у дітях. Батьки керуються таким переконанням: «Ми готові любити дитину, але все залежить від неї». Вони сподіваються на почуття й любов дитини як компенсацію за свої страждання, спричинені болючими пере-

живаннями від бездітності та важкістю процесу усиновлення дитини, й при цьому навіть не підозрюють, що дитина не готова до таких швидких емоційних проявів.

– Відмінності, шукання своїх коренів, повідомлення про усиновлення. Особливу тривогу в батьків викликають запитання дитини про її походження, біологічних батьків, причини відмови та усиновлення. Батькам важко сприйняти ці запитання. Однак вони повинні усвідомити, що дитина не є їхньою власністю, вона має право становлення як особистість, не відмовляючись від свого досвіду. З огляду на це дуже важливо не приховувати правду про усиновлення. У протилежному випадку завжди залишається страх, що про це повідомить хтось інший, або дитина щось запідозрить і почне шукати правду сама. Батьки, які приховують від дитини правду, пояснюють це прагненням позбавити дитину страждань, однак справжніми мотивами такої поведінки є турбота про свій психологічний комфорт, внутрішній спокій й бажання вважати усиновлену дитину власною.

– Творення власного «Я». До усиновлення дитина формувала образ власного «Я» в невідомих батькам умовах. Тому в нову сім'ю вона приходять з відчуттям втрати опікуна (опікунів) незалежно від того, яка була опіка. Втрата опікунів може поєднуватися з відчуттям втрати власного образу «я». Отож батьки повинні допомогти дитині сформувати цей образ, одночасно сприйнявши минуле дитини, тугу, сум, можливості та набуті уміння.

Процес усиновлення дитини надзвичайно складний і тривалий. Від моменту сприйняття факту неспроможності мати власну дитину до прийняття рішення про усиновлення та періоду набуття самотності в ролі вихователів батьки переживають певні кризи. Охарактеризуємо так звані кризи ідентичності (самотності) батьків-усиновителів.

Перша криза настає в момент визнання безплідності, неможливості мати дітей природним шляхом. Така інформація руйнує надію мати повну сім'ю й принижує почуття власної гідності. Мало того, виникає розуміння болю та безнадії, яких бездітний партнер завдав іншому та його родині. Очевидно, рішення про усиновлення приймається не лише за таких обставин, наприклад, усиновлення через неможливість знайти відповідного сексуального партнера також супроводжується кризою. Зазначені випадки можна охарактеризувати як мотивація «з браку». Усиновлення дитини має допомогти батькам виконати суспільно очікувану батьківську роль, зміцнити подружжя, виправити їхній образ «Я».³

³ Kościelska M. Pomoc rodzicom adopcyjnym w przezwyciężaniu kryzysów tożsamości / M. Kościelska // Adopcja : teoria i praktyka [pod. red. K. Osytrowskiej]. — Warszawa, 1999. — S. 153.

Інколи люди вирішують заопікуватися чужими дітьми, оскільки не можуть спокійно спостерігати їхні страждання. У таких випадках здебільшого батьки теж керуються особистою мотивацією. Творячи добро, вони таким чином прагнуть змінити навколишній світ та свій образ «Я» на кращий.

Крім мотивації «з браку», відома також мотивація «з надміри». Нею традиційно керуються родини, які здебільшого мають власних дітей, володіють значними фізичним, психічним і духовним потенціалом й хочуть свою життєву активність спрямувати на виховання дітей.

Остання група батьків-усиновителів не піддається зазначеній кризі. Більш вразливими будуть вищезазначені групи батьків, для яких характерна мотивація «з браку», оскільки дитина, відповідно до їхніх переконань, насамперед повинна рятувати їх самих. Осиротілі діти, зазвичай, травмовані відмовою батьків від них та супутніми деструктивними впливами. Нова сім'я та дім повинні стати для них терапевтичними чинниками, натомість батьки очікують, що діти стануть цілителями для них. Отож вже на початках травмовані діти й дорослі більш чи менш свідомо будують надію на щастя чи інші позитивні наслідки.

Категоричний імператив Канта твердить: «Не можна використовувати іншу людину для своїх цілей». Родина усиновителів у багатьох випадках є прикладом порушення цього правила, мало того, вона формується на очікуванні рятівної ролі іншої людини.

Отже, в процесі підбору батьків для усиновлення певної дитини слід визначати, наскільки травмоване їхнє «Я», які саме очікування вони будують щодо дитини, й чи зможе вона їх виконати.

Друга криза пов'язана з переживанням та невпевненістю й настає у дорослих тоді, коли вони починають думати про прийняття дитини. Запитання, які вони ставлять тоді собі, визначають суть цієї кризи: «Чи визнають нас здатними виховувати і чи дадуть нам дитину?», «Чи дамо ми собі раду?», «Як зреагують рідні та близькі?», «Чи зможемо ми полюбити усиновлену дитину?», «Чи не виявиться згодом, що усиновлена нами дитина має якісь вади, і чи не відмовимося ми тоді від неї?». Додаткові проблеми з'являються у тих подружжях, де чоловік і дружина мають різні погляди на усиновлення й, окрім цього, ще змушені полагоджувати кризу в особистих взаєминах.⁴

Третя криза пов'язана з набуттям батьківської ідентичності. Серед психологічних установок батьків-усиновителів найбільш типовими є дві крайні позиції:

⁴ Там само. – С. 153.

- ✓ відчуття тривожності й невпевненості, чи зможуть вони стати добрими батьками саме для цієї дитини, і чи зможе вона сприйняти їх такими, якими вони є;
- ✓ переконаність у тому, що достатньо лише любити дитину, «решта прийде само» й не має великого значення, що батьки-усиновителі не є рідними батьками дитини.

Батьки-усиновителі емоційно присвячують себе дитині й починають виконувати суспільну роль батьків. Аналогічно й діти хочуть бачити у своїх опікунах автентичних батьків, хоча насправді вони ними не є. І власне з цією двозначністю люди, що усиновляють дітей, повинні навчитися давати собі раду. Загалом вони адаптують не лише дитину, а й, зрештою, родину, в якій вона виховувалась досі. Власне щодо цієї родини чи середовища в батьків формуються особливі тривоги й страхи. Першим джерелом таких переживань є боязнь поганої спадковості, зокрема, схильностей й хвороб, що передались дитині. Другим чинником здебільшого стає взаємозв'язок «природні батьки – батьки-усиновителі». Площина цих взаємин може бути лише в уяві опікунів, інколи вона може бути реальною. На запитання «Чому ці люди відмовились від дитини?», «Чи ми не вкрали її від них?», «Чи не захочуть вони повернути дитину?», «Чи дитина, коли довідається правду, не захоче повернутися до своїх біологічних батьків?», «Яку думку щодо рідних батьків формувати в дитині: вони добродійці, що подарували дитині життя, чи злочинці, які позбавили її власної родини?» – знайти однозначні відповіді вкрай складно, тому багато батьків втікають від них. Вони приховують факт усиновлення дитини, постійно живучи зі страхом, що колись все викриється. Інші повідомляють про усиновлення відразу, і таким чином часто для оточення їхня батьківська роль більше асоціюється з опікуномством, гувернерством, вихованням, тобто сприймається як незавершена й неповна.⁵

Усиновителі можуть мати певні психологічні установки, які замість того, щоб полегшувати, ускладнюватимуть процес адаптації дитини й, навів, можуть стати причиною помилок у виховному процесі:

- неправильне трактування мотивації усиновлення;
- стереотипи та упередження, пов'язані з процесом усиновлення;
- низькі самооцінка й почуття власної гідності, спричинені минулим досвідом (інформація про безплідність, приниження);
- стереотипність й консервативність, що утвердилися з віком;

⁵ Kościelska M. Pomoc rodzicom adopcyjnym w przewyżczeniu kryzysów tożsamości. — S. 154.

- особлива концентрація уваги на налагодженні емоційних зв'язків з дитиною.⁶

Тільки повноцінне почуття батьківської ідентичності, що підсилюється виконанням інших життєвих ролей, дає змогу всиновителям навчитися толерувати деяку невизначеність свого становища. Таке толерування також є результатом розв'язання першої кризи – усиновлення, що мотивоване «з браку».

Отже, якщо дорослі люди не очікують від дитини, що вона залікує їхні рани, спричинені неможливістю мати власних дітей, а, навпаки, виявлять готовність створити чужій дитині найкращі умови для розвитку, їм не загрожуватиме криза батьківської ідентичності.

Висновки. Проблема усиновлення та адаптації дітей до умов родинного життя не втрачає своєї актуальності, більше того, розширює свої межі й виміри. Детальне вивчення психологічних труднощів, що виникають як у дітей, так і батьків, породжених адаптацією до нових умов життя, може суттєво полегшити ці процеси й запобігти виникненню проблем.

Література

1. Контроль за дотриманням прав дітей у сімейних формах виховання має бути максимально толерантним і якісним [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.irshavamkmr.org.ua/neys/nevs148.html>. – Назва з екрану.
2. Kościelska M. Pomoc rodzicom adopcyjnym w przezwyciężaniu kryzysów tożsamości / M. Kościelska // Adopcja : teoria i praktyka [pod. red. K. Osytrowskiej i Ewy Milewskiej]. – Warszawa, 1999. – 178 s.
3. Łupicka-Szczeńnik D. Błędy wychowawcze występujące w rodzinach adopcyjnych, zastępczych, zrekonstruowanych – ich klasyfikacja i propozycja sposobów przezwyciężania / D. Łupicka-Szczeńnik // Sieroctwo społeczne i jego kompensacja [red. M. Heine, G. Gajewska]. – Zielona Góra, 1999. – 272 s.

⁶ Łupicka-Szczeńnik D. Błędy wychowawcze występujące w rodzinach adopcyjnych, zastępczych, zrekonstruowanych. – S. 226.